

Çağatayca Sıra Dışı Bir Hâl Eki Kullanımı*

Usage of an Extraordinary Case Suffixes in Chaghatay

Feyzi Çimen **

Abstract: The usage of case suffixes instead of each other has been an evident situation since the Old Turkish within the history of Turkish language. Even though it is hard to conclude these usages for certain. The possible reasons of uncertainty can be listed as; the relativity of the structure and function (to relate and make connection between verbs and nouns with different functions), influence of foreign languages, reflecting the features of local language to the literary work by the subscriber, formation types of suffixes and shortening of the suffixes. One can encounter unique usage of case suffixes which were not encountered before in diverse texts and dialect collations. The cases that are accepted as a standard today, a case category in these text styles may be observed. These styles are also important in order to understand the category of cases. The late period *Kelile and Dimne* translation of Chaghatay that was copied in 1882 contains an extraordinary usage of case suffix. In this text the usage of accusative instead of genitive and vice versa. Thus the equivalence can be derived as: accusative= accusative; accusative=genitive; genitive=genitive; genitive=accusative. In this article, it will be investigated that if this type of usage of the suffix is alternately or a grammar incident because of the non-absolution of the suffix's function. The examples of these suffixes appeared hundreds of times in a vast volume which were investigated and this grammatical incident's occurrence will be tried to be linked to cause and effect relation by taking the general Chaghatay grammatical rules into consideration.

Structured Abstract: The usage of case suffixes instead of each other has been an evidential situation since the Old Turkish within the history of the Turkish language. One can encounter unique usage of case suffixes that were not encountered before in diverse texts and dialect collations. These styles are also important to understand the category of cases. The late period *Kelile and Dimne* translation of Chaghatay language which was copied in 1882 contain an extraordinary usage of case suffix. In this text the usage of accusative instead of genitive and vice versa. Thus the equivalence can be derived as: accusative= accusative; accusative=genitive; genitive=genitive; genitive=accusative. The usage of case suffixes and suffixes instead of each other has attracted the attention of researchers and literature about the subject was created as a thesis, article, book, etc...

* Bu makale, Trakya Üniversitesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Turkish Studies Dergisi, Uluslararası Balkan Üniversitesi iş birliğiyle 27-30 Haziran 2019 tarihleri arasında Üsküp'te, düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi V (INCSOS-Üsküp-www.incsos.org)'de sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Dr.. Öğr. Üyesi, İstinye Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Asst. Prof. Dr. İstinye University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature

ORCID 0000-0002-3734-7257

fcimen@istinye.edu.tr

Cite as/ Atıf: Çimen, F. (2020). Çağatayca sıra dışı bir hâl eki kullanımı, *Turkish Studies - Social*, 15(1), 107-120. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.39442>

Received/Geliş: 23 October/Ekim 2019

Accepted/Kabul: 25 February/Şubat 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 February/Şubat 2020

CC BY-NC 4.0

• general Turkish literature when we classify the different usage of case suffixes instead of each other in the texts written in different volumes and locations, a usage mentioned before was not observed. Extraordinary usage is:

The usage of genitive instead of accusative [+NĪÑ= +NĪ]

- andağ kim ol öyleriniñ birbiridin pest bülend irmes (10-3,4)
- Humāyūn-fāl Huceste-rāydın bu sözniñ eşitti irse (11a-2)
- Rāy bu sözlerniñ işitti irse tamur-ı keremi hareketke (17b-8)
- Ve kiçeniñ tañ atğunça Serendibğa barmağnı endişesi bilen ötkerdi (23b-8)
- bu sözniñ işitmedüñ kim (21b-1)

The usage of genitive instead of dative [+NĪÑ= +GA]

- ol tedbirniñ siyāset dirler (14a-1)
- Şenzebe aydı ki cengniñ men başlamas-men (108b-14)

The usage of accusative genitive instead of genitive [+NĪ= +NĪÑ]

- ehl-i bātınlarını dimāğları mu'attar bolğay (3b-5)
- ve olarnı biri Kelile ve Dimne kitābı turur (3b-11)

In Chaghatay, the below table can be observed as examples of genitive usage [+nĪñ, +nĪ, Ø] and accusative usage [nĪ, +n, +I, Ø] in exemplary texts.

(Category of Case suffixes)	(Case suffixes used instead)
Genitive +nĪñ, +nĪ, Ø	Accusative [+ nĪ] Dative [+GA]
Accusative + nĪ, +n, +I, Ø	Genitive) [+nĪñ]

As it can be understood from the table and the examples, the studies on the usage of accusative instead of genitive are known; the usage of genitive instead of accusative was not observed. Even though it is hard to set a rule based on the usage and determine an absolute usage it is plausible to comment:

It is essential to remember that the grammatical rules can be overrun by the speakers. The language studies are constructed upon the written texts with unchangeable and static grammatical rules. However, one should not rule out the oral form that is open to influence and changes. Especially, this is a significant aspect while writing language texts. Mixed language texts are the best examples. Thus, it is a possibility to find traces of features of oral language in written language.

One should also take the author's initiative into consideration while writing the non-standard language usages. The ethnicity, education, neighbourhood are decisive elements. The local dialect collations' reflections to the text are observed often. Today, the usage of the Turkish language in Balkans, Iraq, Iran and Cyprus constitutes the best examples of the situation mentioned.

Grammar categories are constant and unchangeable, but on the other hand, they are prone to constant change and development. The transformation of +GA a dative to ablative+DIn +Dan is an example. Especially, accusative and genitive share similarities in both function and form. It is possible to perceive the short form of genitive +In as +nı because of metathesis. Because the letters are the same. The transformation of nasal "n" to normal "n" is well-known. In the same form, two suffixes state a noun phrase. Genitive generally completes the meaning of the noun and accusative's reflecting the meaning of the noun to verbal noun can be considered as a noun phrase. This makes it possible to use the genitive instead of accusative and vice versa. As a matter of fact, the examples listed above rationalizes this possibility.

The alternative usage of a grammar category suffix's function's not becoming absolute which is called alternative suffixes should also be taken into consideration. A wrong usage which is labelled as because of non-standard usage in contemporary Turkey Turkish can be compensated and standardized in Modern Turkish.

The speakers' common tendencies regarding the form and type of relations among words constructed with or without suffixes are the reflection on the texts. In addition, the choice of suffix usage and meanings installed to the word determines the verb ... and verb regime.

When we unite all these aspects no matter what the reason is; the usage styles of accusative=accusative, accusative=genitive; genitive=genitive, genitive=accusative will become an instrument for new perspectives. The new texts that contain such usages will help us to determine more precisely.

Keywords: Chaghatay Turkish, Case Suffixes, Alternate Usage Of Case Suffixes, Accusative, Genitive.

Öz: İsim hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılması, Türk dili tarihi içinde Eski Türkçeden beri bilinen bir durumdur. Bu kullanımları kesin bir sonuca bağlamak zor olsa da şekil ve işlev olarak hâl eklerinin birbirine yakın olması (çeşitli fonksiyonlarla isimlerle diğer kelime türleri arasında münasebet kurmak gibi), mahallî dil özelliklerinin müstensih tarafından esere yansıtılması, eklerin oluşma biçimleri, ek kısılması gibi muhtemel sebepler ilk akla gelenlerdir. Farklı farklı metinlerde ve ağız derlemelerinde daha önce tesadüf edilmeyen hâl eki kullanımlarına rastlanmaktadır. Bugün standart olarak kabul ettiğimiz bir hâl kategorisi için bu tarz metinlerde farklı kullanımlar görülebilmektedir. Bu biçimler hâl kategorisinin anlaşılması adına çok önemlidir. 1882 yılında istinsah edilen geç dönem Çağatayca bir *Kelile ve Dimne* tercümesinde sıra dışı bir hâl eki kullanımı vardır. Bu eserde Çağataycada yaygın bir kullanım olan akkuzatif ekinin genitif ekinin yerine kullanılmasının yanında tersi olarak genitif ekinin de akkuzatif ekinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Böylece akkuzatif=akkuzatif, akkuzatif=genitif; genitif=genitif, genitif=akkuzatif denkliği ortaya çıkmıştır. Bu makalede bu kullanımın bireysel bir müstensih tercihi mi, yoksa bir ekin fonksiyonunun kesinleşmemesinden kaynaklanan nöbetleşe kullanım mı (veya ek nöbetleşmesi) başka bir gramer olayı mı olduğu hususu irdelenecektir. 156212 kelimelik hacimli bir metin olan söz konusu eserde yüzlerce defa geçen bu eklerin örnekleri incelenerek ve genel Çağatayca gramerleri göz önünde bulundurularak bu gramer olayının bir sebep ve sonuca bağlanmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Hâl Ekleri, Hâl Eklerinin Birbirinin Yerine Kullanılması, Akkuzatif, Genitif.

Giriş

Hâl ekleri isimler ile isim soylu kelimeler; isimler ile fiiller arasında çok değişik görev ve fonksiyonda münasebet kuran çekim ekleridir. Hâl eklerinin adlandırılması ve adedi hususunda araştırmacılar arasında ihtilaf olsa da hâl ekleri tüm Türk lehçelerinde benzer ilişki biçimiyle benzer eklerle kurulur. Bununla beraber farklı lehçelerde veya ölçünlü bir dilin ağızlarında hâl eklerinin yapı ve fonksiyonunda değişik kullanımlar göze çarpar. Bu standart dışı kullanımlar birçok araştırmaya konu olmuştur. Farklı farklı metinlerde ve ağız derlemelerinde daha önce tesadüf edilmeyen hâl eki kullanımları, hâl kategorisinin anlaşılması adına çok önemlidir. İsim hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılması, Türk dili tarihi içinde Eski Türkçeden beri bilinen bir durumdur. Bu kullanımları kesin bir sonuca bağlamak zor olsa da şekil ve işlev olarak hâl eklerinin birbirine yakın olması (çeşitli fonksiyonlarla isimleri fiillere bağlamak gibi), yan ve üst katman etkisi, mahallî dil özelliklerinin müstensih tarafından esere yansıtılması, eklerin oluşma biçimleri, ek nöbetleşmesi gibi muhtemel sebepler ilk akla gelenlerdir.

Bu makalede biz de Türk dili tarihinde daha önce tesadüf etmediğimiz sıra dışı bir hâl eki kullanımı üzerinde duracağız. Çağataycada yaygın bir kullanım olan akkuzatif ekinin genitif ekinin yerine kullanılmasının yanında, tersi olarak, genitif ekinin de akkuzatif ekinin işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Böylece akkuzatif=akkuzatif, akkuzatif=genitif; genitif=genitif, genitif=akkuzatif denkliği ortaya çıkmıştır.

Konuya girmeden bu araştırmaya kaynak teşkil eden eser hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Sıra dışı hâl eki kullanımının görüldüğü eser Çağatayca bir *Kelile ve Dimne* tercümesidir. 1882 yılında istinsah edilen eser geç dönem Çağatayca bir nesir (nesir ağırlıklı nazım, nesir karışık)

metnidir. Eserin tam adı *Āsāru'l-Īmāmiyye*'dir (Çağatayca bir Kelile ve Dimne tercümesi).¹ Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te Fenler Akademisi Ebu Rayhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümü P11307'de korunmaktadır. Eser 17. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve 18. yüzyılın başlarında Kaşgar'da yaşayan Molla Muhammed Timur tarafından kaleme alınmış *Kelile ve Dimne* metninin istinsahıdır. Eser kahverengi deri bir ciltle kaplanmış olup vişne renginde meşin bir sırtla takviye edilmiştir. 2+367+2 varaktır. Sayfa boyları 22x36 cm olup nestalik hatla yazılmıştır. Konu başlıkları, noktalar, çizgiler ve istişat için zikredilen Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. **Temmet tārih bir miñ üç yüz senesinde uşbu nüsha-i mu'teber safer ayını tōrtünçü küni penşenbe kéçesi mihrbān-ı hūdāvendī bu fakīr hāķīr şikesteni qolida itmāmğa yētti.** Safer ayının 4. gecesini 1300 tarihi Miladi 15 Aralık 1882 tarihine tekabül etmektedir ki nüsha eserin telifinden aşağı yukarı yüz yıl sonra istinsah edilmiştir. Müstensih "fakir, hakim" sıfatlarıyla ismini geçiştirmiştir.

156212 kelimelik hacimli bir metin olan söz konusu eserde onlarca defa geçen genitif ekinin akkuzatif fonksiyonunda kullanıldığı örnekler incelenerek ve genel Çağatayca gramerler göz önünde bulundurularak bu kullanımın bireysel bir müstensih tercihi mi, yoksa bir ekin fonksiyonunun kesinleşmemesinden kaynaklanan nöbetleşe kullanım mı (veya ek nöbetleşmesi) veya başka bir gramer olayı mı olduğu irdelenecektir.

Hâl ekleri ve eklerin birbirlerinin yerine kullanılması birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve konuyla alakalı çok sayıda tez, makale, kitap vb. araştırmacılar tarafından kaleme alınmıştır. Bu araştırmalar, hâl kategorisini oluşturan eklerin oluşumu, hâl eklerinin standartlaşması, hâl eklerinin fonksiyonları, hâl eklerinin birbirlerinin yerine kullanılması vb. konuları kapsar.

Genel Türk dilinde değişik zamanlarda, farklı hacimlerde ve birbirinden uzak mekânlarda kaleme alınan eserlerdeki hâl eklerinin birbirlerinin yerine kullanımlarını kabaca tasnif edip tabloya döktüğümüzde karşımıza şöyle bir manzara çıkar.²

Birbirleri Yerine Kullanılan Hâl Ekleri

Doğru Türkçesinde (Harezmi Sahasında)³ Hâl Eklerinin Birbirlerinin Yerine Kullanımı

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
Yükleme	+GA +nİn, in +DIn +DA
Yönelme	+ni, +n, +I +DA +DIn +nİn, in +n, +IA +çA
Bulunma	+DIn +GA

¹ Eserin diğer nüshaları ve ayrıntılı bilgi için bk. Feyzi Çimen, "Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümeleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, s. 237-260, İstanbul, 2015.

² Burada birçok araştırmacının sonuçları tablo olarak sunulmuştur. Söz konusu eserlerde aynı gramer kategorisi için birbirinden farklı terim kullanılmış olduğundan kaynaklara referans için kaynakta yer alan terimler korunmuştur. Bu tarz hâl eki kullanımları özel veya standart dışı kullanımlar olduğu için çalışmalara konu olan biçimler sunulmuştur. Burada yer almayan buna benzer şekiller, zikredilmeyen bir başka lehçede de olması muhtemeldir. Araştırmalar devam ettikçe farklı biçimlerin görülmesi olasıdır.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Lütfiye Güvenç, "Harezmi Türkçesinde İsim Hâl Eklerinin Görev Değişiklikleri", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* 20-25 Ekim 2008, C.II, s. 2081, Ankara, 2013.

	+n, +IA
Ayrılma	+DA +n ₁ , +n, +I +GA +n, +IA
Eşitlik	+DIn

Eski Anadolu Türkçesinde Hâl Eklerinin Birbilerinin Yerine Kullanımı⁴

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
Yalın	+(y)I +dA +dAn +(I)n +CA
Belirtme + (y)I, +nI	Yalın (Ø) +(y)A +dAn
Yönelme + (y)A, +GA	Yalın (Ø) +(y)I +dA +dAn
Bulunma+dA	Yalın (Ø) +(y)I +(y)A +dAn +(I)n +CA
Ayrılma +dAn	Yalın (Ø) +(y)A +dA +CA
Vasıta+(I)n, +IA, birle	Yalın (Ø) +(y)I +(y)A +dA +dAn
Eşitlik +CA	Yalın (Ø) +(y)A +dA +dAn

Anadolu Ağzlarındaki Hâl Eklerinin Birbilerinin Yerine Kullanımı⁵

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Buran, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Yalın	Belirtme Vasıta Eşitlik
Tamlama	Yalın (Ø) Belirtme Yönelme
Belirtme	Yalın (Ø) Yönelme Bulunma Çıkma
Yönelme	Yalın (Ø) Tamlama Belirtme Bulunma Çıkma
Bulunma	Yalın (Ø) Yönelme Çıkma
Çıkma	Yalın (Ø) Belirtme Yönelme Bulunma
Vasıta	Yönelme Çıkma Eşitlik
Eşitlik	Vasıta

Çağdaş Lehçelerdeki Hâl Eklerinin Birbirinin Yerine Kullanımı⁶

Dil/Lehçe	Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
Uygur	Yalın	+I, +DA
Gagavuz		+A, +DA, +DAn
Uygur	İlgi Hâli	=
Gagavuz		+A
Uygur	Yükleme Hâli	Ø, +GA, +DA
Gagavuz		+A
Uygur	Yönelme Hâli	+I, +DA
Gagavuz		Ø, +I, +DA, +DAn
Uygur	Bulunma Hâli	Ø, +din
Gagavuz		+In (nIn, An), +DAn
Uygur	Çıkma Hâli	+DA,
Gagavuz		+A, +I, +DA
Uygur	Vasıta Hâli	+GA, +DA
Gagavuz		+A, +DA, +DAn

Çağatayca'da İlgi Hâli (Genitif) İle Yükleme Hâli (Akkuzatif) Ekinin Kullanımı

Çağatayca'da İlgi Hâli (Genitif) Ekinin Kullanımı

Çağatayca ilgi hâli eki +niñ, +niñ, +nuñ, +nüñ'dür. Bazen +nIn yerine bazı ağızlarda +nI kullanılır. Kısaltmış genitif eki şeklen +nI akkuzatif eki ile aynı olduğu için 3. Şahıs iyelik eklerinden

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Nevzat Özkan, "Uygur Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde Hal Ekleri Görev Değişikliği", *Tuncer Gülensoy Armağanı*, s. 299-319, Kayseri, 1996.

sonra +n biçimiyle +nİñ yerine kullanılır. Men, sen, gibi şahıs zamirlerinden sonra ve *n* ile biten kelimelerden sonra ilgi ekinin +iñ biçiminde kullanıldığı görülür.

Genitif fonksiyon olarak sahiplik, aitlik, yakın münasebet (*Köñlüm-nüñ kuşu*), bir olma veya yapmanın failini (*Kamil mürşid-niñ irşadı*), bir hareketin nesnesini (*Seniñ Teñriñ-niñ ibadetin kılalıñ*) bir parçada bütünü (*Hindistan eliniñ köpreki*), cevher fil ile çekime girerek yüklemi (*Bu ma'la hocanıñdur*) bildirir.⁷ Örneklerde görüldüğü üzere genitif eki çoğu zaman ismi isme; nadiren de ismi fiile (cevher fiile) bağlar. Bu çalışmaya konu olan eserde genitif ekinin kullanım biçimleri şöyledir:

İlgi (Genitif) Hâlinin +niñ Biçimiyle Kullanımı

anıñ üçün kim (13b-7)⁸

anıñ birlen berâberlik kıla'lmaslar (15a-4,5)

özge peygâmblerleriñ hiç birlerige bu şıfatlıg söz kılğan érmes 3a-9)

Biliñ ki lây bile künniñ yüzün sıvap bolmas (5A-1)

her sözniñ çehresi (3b-6)

haķıķat çeşmesiniñ feyzü (4a-11)

ol zemânda Īrân pâdşâhlarıñıñ sözleri ol til birle irdi (5a-15)

kimniñ fermânu birlen (9b-4)

İlgi (Genitif) Hâlinin +iñ biçimiyle kullanımı

bu bîşe meniñ şikâr-gâhım turur (80a-7)

meniñ sözüüm saña ne eser kılgusıdır (26b-8)

Şehâ iķbâl bahtı câmiñ olsun (122a-1)

men seniñ dék yârniñ müşkillük (9) bilen qolğa kiltürüdüm âsanlık bilen qoldın ipermegey-men (90a-8,9)

İlgi (Genitif) Hâlinin Eksiz Kullanımı

vahşî cân-verler ve çehâr-pâlar ve **kuşlar tilleridin** türlü hikâyetler ve rivâyetler birle beyân kılpdurlar (3b-15, 4a-1)

Hindistân pâdşâhı hizâneside kitâbı bar (5a-3)

ol **kitâb zamirin** eşitip rağbet kıldı (5b-5,6)

endek sâye tapıp âsâyış tutqay-miz tâ ki **âf-tâb 'anķası** mağrib âşiyânesiga meyl kılgay ve andın soñra biz dağı öz menzilimizğa yangay-miz (7a-14,15)

ümîd 'arsası dék vasî' ve **tama' meydânu** dék kiñrü (8a-7)

Misâfir ve cây-dârları **öz nasıbesi** birlen horsend kıldılar (17b-9,10)

İlgi (Genitif) Hâlinin Yükleme (Akkuzatif) Hâli Fonksiyonunda Kullanımı [+niñ= +ni]

andaķ kim ol öyleriñiñ birbiridin pest bülend érmes (10-3,4)

⁷ Buradaki bilgiler János Eckmann, *Çağatayca el kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005. s. 64-66'dan özetlenmiştir.

⁸ Örneklerin verildiği metin yazma halinde bulunduğu örneklerin geçtiği varak ve satır numarası verilmiştir. Örneklerdeki ilk sayı varak numarasını, ikinci sayı satır numarasını belirtmektedir. Eserin özgün biçimi Özbekistan-Taşkent'te Ebu Reyhan Birüni İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü P11307 korunmaktadır.

Humâyün-fâl Huceste-râydın bu sözniñ eşitti érse (11a-2)

bir kişi heme hünerniñ niçük tamâm (12) kılıp olar birle ma'îşet-i meşâlihîn kılığusıdur (13a-11,12)

ve ammâ pād-şâh hüşyâr bolup olar ğarâzların ğavriĝa yetse ve küllî cüzvî işlerniñ yahşı tefîş kılıp râstnı yalĝandın imtiyâz kılsa hem dünyâ saltanâtı bünyâdı hâleldin hâlî bolur ve hem âhîretde necât devleti derecât rif'atıĝa ulanur (15a-12,13,14,15)

Rây bu sözlerniñ eşitti érse tamur-ı keremi hareketke (17b-8)

ve kiçeniñ tañ atĝunça Serendibĝa barmaĝnı endîşesi bilen ötkerdi (23b-8)

tâ men hem anıñ eţrâf ve cevâbını mülâhaza kılayın ve ne tedbîr kim ittifâĝ (8) êtkü-miz durur anıñ ihtiyâr eyleyin (24a-7,8)

ya'nî ĝarîb bolmaĝ renc meşâĝkatĝa özün salmaĝ ve yâr diyârıdın ayrıлмаĝ öziniñ otĝa salmaĝdur (25b-11,12)

bu sözniñ işitmedüñ kim (21b-1)

Tileydür-men kim mundın soñ sefer meşâĝkatın defterin oĝumaĝay-sen kim sefer miñnetini otı kişiniñ büşürür (26b-3,4)

Bâzende ol yahşı menzilniñ pesend éyledi ve anda ikâmet kıлмаĝniñ lâzım bildi. (27a-3,4)

fî'l-hâl öziniñ bir uluĝ taşnı penâhıĝa aldı (28a-14)

kişiniñ esfel-i sâfilîn pâyesidin a'lâ-yı 'illiyyîn derecesıĝa ulandurur. (37a-12,13)

ol derende ve cerendeler kim burundın bu bîşeniñ ârzü kıılır irdiler hemesi aña ĝasd eylediler (38b-11,12)

mundaĝ ıssıĝda bu miĝdâr uzun yolnuñ ĝat' kıılduk el-ĝamdu'lil-lâh ki işimiz kifâyet taptı (39b-14,15)

ataları yéne aydı ki bu mâllarnıñ tapmaĝda renc tartmadıñızlar ĝadrin bilmesenizler (43b-7)

Üçünçi âhîret sevâbınıñ hâsil kıлмаĝ ve ĝudânı rahmetiĝa öznin vâsıl éylemek (44a-2,3)

Mâlnıñ kimniñ üçün kııldıñ ĝabül (44a-5)

vilâyetide pâdişâhî bar irdi kim kâm-kâr ve 'âlî miĝdâr bes zamâne havâdisiniñ körĝen (44b-3)

nâĝâh keĝş-düz belâ-yı nâĝehân dék kélip âvâzınıñ tanuy ĝaldı (69b2)

Ey mihmân dostum nâlemniñ eşitip ve derdimniñ bilip hâlimĝa baĝ (70a-1,2)

tâ seniñ öz ornumda ĝoyup (70a-5)

yârımĝa 'özrler aytıp seniñ boşatĝay-men (70a-6)

anıñ benddin halâs kııldı (70a-9)

ustıranıñ ĝolıĝa bérđi (71b-7)

belki heme belâlerniñ özimiz özimizge kıılduk (72a-11)

tonımnıñ alıp ĝaçmas irdi (72b-1)

bularniñ körüp (75b-15)

her kişi kim kıılmaĝu işniñ kılsa körmeĝü nemerselerniñ körer. (77a-2)

Ve bu meselniñ aña keltürdüm(77a-3)
 hemîşe işleri kişiniñ helâk kılmak érdi (77b-3)
 burunraq yılanniñ öltürürler (80b-4)
 seniñ körmedim meger yahşılık ve hayr bolğay (85a-10)
 ve mundaq kişi belâ girdâbığa tüşerdin burun öziniñ halâs sâhiliğa yétkürür (87a-11)
 men hem ol balıq dék belâ kélürin burun bilsem gamınnıñ yer érdim (88a-14)
 Bul sözni men eşittim érse seniñ andın ağâh kılmakğa keldim (94b-14,15)
 bülbül vâkı'aların ve olar münâzaralarınıñ eşitmedüñ bolğay (98b-11)
 Ve men saña şefkatim tolalığıdin bul sözlerniñ dedim (112a-1)
 Kuş kördi ki sözlerniñ eşitmetmeydürler (112b-4)
 anıñ âşikârâ kılmak yahşıdur (115b-5)
 men bu işniñ yahşı tedbîr birle dürüst kıldım (116a-5,6)
 anı yüzidin çibinleriniñ uçurur érdi (119b-4)
 ve ol dost diyânetin taşlap temürniñ satıp harc kılğan érdi (120a-13,14)
 Ol hıyânetkârdın bul sözniñ eşitti (120b-2)
 Yeseñ biriniñ tapıp koyıl biriniñ (173a-2)
 muñçanıñ bildiler ve ne nasihat-güyniñ sözün kulaklarığa aldılar (218b-2,3)
 bu haberniñ eşittim érse yurtumdın ümîd üzdüm (315a-14)

İlgi (Genitif) Hâlinin Yönelme (Datif) Hâli Fonksiyonunda Kullanımı [+niñ= +ga]

ol tedbîrniñ siyâset dérler (14a-1)

çün kim kimerse bir pād-şahiğa muqarreb boldı, elbette cem'î anıñ hased yerler ve çün sultân anıñ haqıda tolarak muqarreb érkenin kördiler érse hileler birle aña ziyân yétkürmek ve yok étmakge küşiş kıılurlar (20b-12,13,15)

Şenzebe aydı ki cengniñ men başlamas-men (108b-14)

Yükleme (Akkuzatif) Hâl Eki ve Kullanımı

Çağatayca akkuzatif hali eki, +nI ekleridir. (*köñlüñ-ni, ok-nı baş-nı, it-ni, vb.*) 3. Şahıs iyelik eklerinden sonra genellikle +n biçimiyle kısalarak kullanılır. (*okı-n (okunu yerine), suyu-n (suyunu yerine) Şiirlerde kañfiye gereği -i şeklinde de olabilir.*

Akkuzatif eki İsmın manasını fiile taşır. Bütün geçişli fiiller akkuzatif ekini alabilir, akkuzatif ekini alan kelime cümlede belirtili nesne olur; akkuzatif eki kullanılmayan yapılarıdaki nesne belirsiz olur.⁹ Cümlenin yüklemi geçişli olduğu halde akkuzatif eki almayan kullanımlar da Çağatayca'da yaygın olarak görülür.

Bu çalışmaya kaynak teşkil eden Çağatayca metinde akkuzatif ekinin kullanımı şu şekildedir:

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin +nı Biçimiyle Kullanımı

anda ta'accüb ve hikmet hezil ve lehvni katıp (3b-13)

⁹ Ayrıntılı için bk. Eckmann, age. s.69-70.

zımnında reng be-reng fâ ‘idelik hikmet ve nasihatlarını derc bitipdürler (4a-1,2)

anı bildürmekî āsān bolğay (4a-4)

bu kitābnı türlük sibaqlar birle taṣnīf tapqanını beyān kıılır-miz. (4b-5)

ol kitāb nüshasını yahşı hīle birle qolğa keltürüp endek fursatda Hind tilidin Behlevī tilige tebdīl kııldı (5a-13,14)

ol Behlevī nüshanı Nüşirvān qatığa keltürdi (5a-15)

yerni tutmaqqa tağlarını mıqlar yaratdım ve ba’zı evliyālarını *evtād* nām atarlar kim ‘ālem olar bereketidin ber-pā turur. (8a-4,5)

letāfetlik ağızınızlarnı kesāfetliğ nemerselerğa mübeddel kıılmañızlar (10a-9)

Ve ol ‘aselni ağızdın yandurup öyleride cem’ kıılıp qoyarlar(10a-14)

belki fi’l-hāl tutup anı iki pāre kıılırlar. (10b-8)

ol bī-pervā yasavullarnı öldürürler(10b-10)

ve heme naqdınıñ haq rızası üçün sadāqa eyledin (18a-5)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin +n Biçimiyle Kullanımı

Ma‘ānī cemālın müşāhede kıılmaq birle zāhir-bīnler közleri münevver (3b-3)

Biliñ ki lāy bile künniñ yüzün sıvap bolmas (5a-1)

Nüşirvān saltanat bināsın ol kitāb mutāla’asığa qoydı (5b-3,4)

ol kitāb zamirin eşitip rağbet kııldı (5b-5,6)

hīleler birle Behlevī nüshasını qolğa kiltürüp imām Ebū’l-Ḥasan ‘Abdu’llāh ibni Muqaffī kim ‘asr fāzıllarınıñ kāmili irdi aña buyurdı kim anıñ tamāmın Behlevī luğatdın ‘Arabīğa keltürdi (5b-6,7,8)

haq ta’ālānı merğ-zār sahnıdağı ‘acāyib masnu’atların ve mahlūqātların mute’allıq temāşasını kıılır érdiler. (8b-13,14)

sun’ı ilāhī qalemi su yüziniñ safhasın raqam kıılıp durur (9a-5)

Pādīşāh arular hucūmın kördi érse vezīrdin sordı (9b-2)

ve olar ahvāl ve keyfiyetlerin her kişidin sordum (15b-15)

zulm qarasını bu cihān yüzidin arıtıp irdi ve ‘adl çehresin (8) ihsān közğöside körsetip érdi. (16b-7,8)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin +i Biçimiyle Kullanımı

Seni ten mülkige şāh itti bī-çün

Teñri meger yarattı seni kim meniñ üçün (36b-5,6)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin Eksiz Kullanımı

anı içide bir parça harīr üzre néçe sutre **haq kördi** (20a-1)

ağır **genc kördi** şād handān bolup (46a-3)

şir eger **tavışkan alğan** bolsa ol hâlde kulannı körse anı taşlap aña yügürür (53b-8)

her kün **yağ ve ‘asel satar irdi** (246a-11)

‘arab bir yarım **dinār berdi** deryā lebide olturdı nān yemeğe meşğül boldı (277b-12)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin İlgi (Genitif) Hâli Fonksiyonunda Kullanımı [+ni= +niñ]

ehl-i bātınlarını dimāğları mu‘attar bolğay tā her kişi öz havşalasığa lāyık anıñ bī-nihāyet ihsānı h‘ānıdın behre-mend bolğay. (3b-4,5)

ve olarnı biri Kelīle ve Dimne kitābı turur kim Hind hükemāları anıñ hāş tarz birle tertīb berip cāmi‘lık bile ve hikmet-āmizlik bile yasap durur (3b-11,12,13)

Ol kitābnı mütāla’asığa rağbeti ve meyli bisyār boldı (5a-10)

ve mülāzimlerini her biri bir arığ yaqasında ārām taptılar. (8b-6)

havādiş otunçısını tişesi anıñ şāhların kesmekğa yakın yetip durur. (9a-12,13)

ammā bularnı bir pādīşāhı bardur (9b-13)

ol dırahtnı tübiğa bardı ve zamanī tevaqquf kılıp olarnı ordasını ve dergāhını ve olarnıñ barmaq kelmağlarını ve pādīşāhlarığa mülāzimet ve hizmetlerini ve fermān-ber-dārlık kılışlarını temāşā eyledi (11a-4,5,6)

barça halāyıkını emvālın özleriğa cem‘ kılığaylar.(13b-12)

Ki ‘ömr sürmekni huşulı tapmaq érken yaşşı at (15b-8,9)

Ve çün pādīşāhnı nazarı ol ‘arif-i dil-āgāhğa tüşti (18b-6)

seniñ ve bizni aramızda burundın dostluğ (94b-6)

ér ornıdın kopup çerāğnı yandurup hatunını qaşığa bardı anı burnınıñ selāmet kördi der-hāl rāst irken dēp ‘ömr-h‘āhlık tilep kol ayağın yaşıp benddin boşattı ve tövbe kıldı ki mundın narı ol pāk-dāmān pārsā hatunını yaman şıfat birle yād kılmağey-men (71a-12,13,14,15)

Üçünçi āhıret sevābınıñ hāsıl kılmaq ve hudānı rahmetiğe öznin vāsıl éylemek (44a-2,3)

uyku leşkeri anı dimāğı şahınığa toldı érse (18a-2)

Çağatayca ilgi hâli (genitif) [+nİñ, +İñ, Ø] eki almış metin örnekleri ile yükleme hâli (akkuzatif) [nI, +n, +I, Ø] eki almış metin örneklerini tablo şeklinde sunarsak karşımıza şöyle bir manzara çıkar:

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
İlgi Hâli (Genitif) +nİñ, +İñ, Ø	Yükleme (akkuzatif) [+ nI] Yönelme (datif) [+GA]
Yükleme Hâli (Akkuzatif) + nI, +n, +I, Ø	İlgi hâli (genitif) [+nİñ]

Sonuç

Buraya kadar verdiğimiz tablolarda ve metin örneklerinde hâl eklerinin birbirlerinin yerlerine kullanımlarını gördük. Tablolardan ve örneklerden anlaşılacağı üzere şimdiye kadar yapılan çalışmalarda akkuzatif ekinin genitif eki fonksiyonunda kullanılması durumu bilinirken; genitif ekinin akkuzatif eki fonksiyonunda kullanılması tesadüf edilmeyen bir kullanımdır. Bu kullanımı kesin bir sonuca bağlamak ve bu örneklerden kesin bir hüküm/kural çıkarmak zor olsa da bazı şeyler söylemek mümkündür:

Gramer kaidelerinin dil konuşurlarının sistemli dil kullanımlarının zapt edilmiş biçimleri olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Dil çalışmaları nispeten sabit ve değişmez genel kural niteliği taşıyan yazılı metinler üzerine inşa edilir. Ancak, dillerin yazılı ve sabit metinleri yanında değişim ve tesire açık aktüel sözlü/ konuşma kısmını da göz ardı etmemek gerekir. Özellikle dil metinlerinin yazıya geçirilme sürecinde bu husus çok belirleyicidir. Karışık dilli eserler bunun en güzel örneğidir. Dolayısıyla konuşma dili özelliklerinin yazıya aksetmesi çoğu zaman vaki olan bir ihtimaldir.

Standart olmayan dil kullanımlarını yazıya geçiren müellif/yazar tasarrufunu da hesaba katmak gerekir. Metni yazıya aktaran müellif veya müstensih'in etnik kimliği, eğitim gördüğü muhit, yaşadığı ve etkilendiği coğrafya belirleyici unsurlardandır. Eseri kaleme alan kişi tarafından mahalli ağız özelliğinin esere yansıtılması Türk dili tarihinde sıklıkla görülen bir durumdur. Bugün Balkanlarda, Irak ve İran'da ve Kıbrıs'ta konuşulan Türkçedeki kullanımlar bu duruma en güzel örneklerdendir.

Gramer kategorileri bir yandan sabit ve değişmezken diğer yandan sürekli bir değişme ve gelişme temayülü gösterir. Datif eki olan +GA'nin +A; ablatif ekinin +DIn +DAn olması gibi. Özellikle akkuzatif ve genitif ekleri hem şekil hem de fonksiyon bakımından benzerlik gösterirler. Genitif ekinin kısalmış şekli olan +İn metatez sonucu +nı gibi algılanması akıldan uzak bir ihtimal değildir. Çünkü eki meydana getiren harfler aynıdır. Nazal n'nin normal n'ye dönmesi zaten bilinen bir husustur. Aynı şekilde iki ek gramer kategorisi olarak bir tamlama bildirirler. Genitif genellikle ismin manasını tamlar; akkuzatifin ismin manasını fiile taşıması isim-fiil münasebeti bağlamında pekâlâ bir tamlama olarak düşünülebilir. Bu da genitifin akkuzatif; akkuzatifin genitif yerine kullanılmasını mümkün kılar. Nitekim yukarıda sıraladığımız onlarca örnek bu ihtimali akla getirmektedir.

Ek nöbetleşmesi denilen “bir gramer kategorisi ekinin fonksiyonunun kesinleşmemesinden kaynaklanan nöbetleşe kullanımının” da hesaba katılması gerekir. Bugün Türkiye Türkçesinde standart dışı olduğu için “yanlış” olarak ifade ettiğimiz bir kullanım tarihi ve modern Türk dilinde ölçünlü bir biçime tekabül edebilmektedir.

Eklerle ve eksiz biçimde kurulan kelimelerin birbirleriyle olan ilişkisinin şeklini ve niteliğini belirleyen noktalardan biri de dili konuşanların ortak temayüllerin yazıya aksetmesidir. Buna bağlı olarak ekseriyet teşkil eden ek kullanımı tercihi ile kelimeye yüklenen anlamlar fiilin istemini ve rejimini belirler.

Tüm bunları birleştirdiğimiz zaman sebebi her ne olursa olsun farklı kullanım biçimleriyle ortaya koyduğumuz akkuzatif=akkuzatif, akkuzatif=genitif; genitif=genitif, genitif=akkuzatif denkliliği hâl kategorisinin anlaşılmasında yeni açılımlara vesile olacaktır. Bu ve bunun gibi kullanımların görüldüğü yeni metinler daha isabetli karar vermemize yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Akartürk, Salman. (2001). “Türkmen Türkçesinde Hal Eklerinin Birbirinin Yerine Kullanılması,” *Türklük Bilimi Araştırmaları = Journal of Turkology Research*, S.10: 359-364. Sivas.
- Başdaş, Cahit. (2001). “Divanü Lügati't-Türk'teki Şiirlerde İsim Hâl Eklerinin Kullanılışları”, *İlmi Araştırmalar*, S.11: 29-40, İstanbul.
- Bayraktar, Sibel. (1999). “Kutadgu Bilig’de Bulunma Hâli Ekinin Fonksiyonları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [TDAYB Belleten]*, C.I-II, S.42: 9-25. Ankara.
- Boz, Erdoğan. (2007). “Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümcenin Nesne Ögesi Üzerine”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring: 102-108.
- Çimen, Feyzi. (2018). “Özbekçe Hâl Eklerinin Fiillere Bağlanma Durumları”, *Turkish Studies International Congress on Social Sciences II (INCSOS 2018 Quds) Volume 13/15, Spring: 467-493*.
- Çimen, Feyzi. (2015). “Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümelere”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, s. 237-260, İstanbul.
- Demir, İmdat. (2014). “Türkçede Belirtme-Yönelme Hâli Ekleri ve Güneybatı Anadolu Ağzlarındaki Kullanımları”, *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 16, S. 1: 129-147*.
- Demirci, Kerim. (2007). “Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi: 126-139*, Karaman.
- Eckmann, János. (2005). *Çağatayca el kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Kemal. (2000). “Eski Türkçe'de Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi [İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi] [TDED]*, XXIX. Cilt: 7-76, İstanbul.
- Gülsevin, Gürer. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güvenç, Lütfiye. (2008). “Harezmi Türkçesinde İsim Hâl Eklerinin Görev Değişiklikleri”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim, C.II: 2073-2084*. Ankara: 2013.
- Karahan, Leyla. (tarih yok) “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/leyla_karahan_yukleme.pdf.
- Kelile ve Dimne*, Özbekistan Fenler Akademisi, Ebu Rayhan Birünî Şarkşinaslık Enstitüsü, Yazma Eserler Bölümü, P11307, Taşkent, Özbekistan.
- Kirişcioğlu, Fatih. (2000). “Kuzey-Doğu Türk Lehçelerinde Hâl Eklerindeki Varyantlaşma, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 24-29 Eylül, C.2: 1065-1068, Ankara: 2007.
- Özdemir, Hakan. (2017). “Eski Türkçede İlgi ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine” Adlı Makalede Bir Düzenleme, *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume: 3, Issue:2, Spring: 155-168.
- Özek, Fatih. ve Sağlam, Bilgit. (2014). “+Dan Çıkma Hâli Ekinin Vasıta ve Bulunma Hâli İşlevi Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Fırat University Journal of Social Science, Cilt: 24, Sayı: 2: 13-18, Elâzığ.
- Özkan, Abdurrahman. (2011). “Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Hâl Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler”, *Turkish Studies- International*

-
- Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1*
Winter: 521-532.
- Özkan, Nevzat. (1996). “Uygur Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde Hal Ekleri Görev Değişikliği”, *Tuncer Gülensoy Armağanı*: 299-319, Kayseri.
- Özkan, Nevzat. (2001). “Hal Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İlmi Araştırmalar*”, S.12.:153-165, İstanbul.
- Sev, Gülsel. (2007). *Tarihi Türk lehçelerinde hâl ekleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, Erdal. (2003). Tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinde hâl ekleri ve işlevleri. Yayımlanmamış doktora tezi, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul.
- Tekin, Talat. (2003). “Türkçe İlgî Hâli Ekinin Kökeni Üzerine”, çev. Gökçen Bilgin, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S.13: 157-162, Ankara: 2013.
- Yaman, Ertuğrul. (2000). “Özbek Türkçesinde Tamlayıcı-Fiil İlişkisi ve Bazı Hâl Eklerinin Farklı Kullanılması”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 24-29 Eylül 2000, C. 2: 1907-1920, Ankara: 2007.